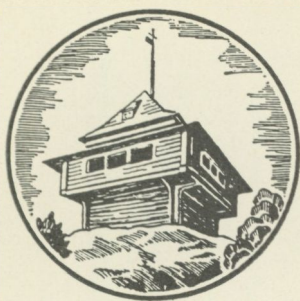

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1947**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1947

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM • GÖSTA BERG • ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslaget: Kåsa med året 1681 och ätterna Kurcks och Kags vapen, åsyftande landshövdingen i Skaraborgs län, friherre Gabriel Kurck, och hans maka Beata Kagg. Denna typ av dryckeskärl är föremål för en undersökning av A. Hirsjärvi (sid. 57). Nordiska museet 5,129.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1947
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

GÅRDSKORS OCH BÖNKORS

av K. Rob. V. Wikman

Stenkorsen på Gotland ha ofta varit föremål för forskarens intresse, däremot inte de tidigare på gårdarna resta träkorsen, av vilka i våra dagar blott ett par stå kvar. Ännu mindre har man observerat sådana kors på andra håll. De gotländska gårdskorsen ha dock i korthet behandlats av Sæve och Lithberg, och även Sigurd Erixon har i förbigående uppmärksammat dem.¹

I Antikvarisk-topografiska arkivet finns den här återgivna teckningen, bild 2. En anteckning på papperet ger vid handen, att korset med de tre stenarna härstammar från Lunda i Spånga socken, Uppland. Teckningen är gjord av en greve Trolle-Bonde, och meddelaren, studeranden Gottfrid Andersson, uppger att denne förfogar över "en bättre teckning". I underskriften lämnar meddelaren följande förklaringar till teckningen: "No. 1 Limpan, No. 2 Bullan, No. 3 Korven, No. 4 Ett kors av trä som bönderna på stället måste resa, i annat fall bliva de sjuka eller intet trivas." På teckningens baksida läses: "Stenarne å andra sidan teknade kallas almänt av almogen i Trackten för Limpan, Bullan och Korven. Traditionen är at en Konung i fordna Dagar har på detta ställe setat och ätit, då Fienden så hastigt överfallit honom att han intet kunnat värja sig utan på stället der han setat, hava de slagit honom i jæl. Runt om kring i Trackten äro Flera ättehögar eller begravningsställen". Teckningen är daterad den 20 januari 1882.

¹ De här publicerade anteckningarna gjordes redan för ett par årtionden sedan. De tillkommo under samarbete och samspråk med Nils Lithberg och ägnas minnet av honom. Se f. ö. Gotländska minnesmärken I, Stockholm 1929, sid. 41 f.

Märkligt nog finna vi både korset och stenarna omtalade redan i 1600-talets antikvitranssakningar. Pastor Bertold Dalhollms i "Gierfella den 1 maj A:o 1682" dagtecknade skrivelse meddelar härom följande: "På Skiästa Tämpten en rundel, hwarest en kamp stått, där skall liggia runesten, som en smörask uthuggen pas stor som en fyrmysarkuhla, då den ene stridzherren drifwit dhen andra från måhltiden, wharföre han til effterdöme låtitt leggja samma steen effter smörasken, som ett stycke är afskurit; dher iempte finnes en steen til tecken effter bröödet, ståendes dher iempte ett uthgam. Ekekårs." Lunda och Skärsta äro i våra dagar granngårdar i Spånga socken, och det kan inte råda något tvivel om att det på 1880-talet avritade korset är identiskt med det här omnämnda urgamla ekkorset.

Frågan om de här omnämnda stenarnas betydelse skall icke nu diskuteras. Den till dem knutna folksägner, som i allt väsentligt synes ha hållit sig levande under de två hundra år, som förflutit mellan de båda anteckningarna, ger oss ett nytt bevis på den ortfästa traditionens livskraft, men innehåller väl knappast mer verklighet än andra 15- och 1600-tals sägner av samma typ, på vilka den tidens forskning byggde så mycket utan någon kännedom om det episka stoffets karaktär. Det som minst lika mycket, om ej mer, är ägnat att väcka intresset är det kors, om vilket folktron ännu i sen tid föreskrev, att det måste resas på nytt, så snart det föll ned, ty eljest hotade sjukdom och olycka. På detta sätt har korset bevarats genom tiderna, till dess att ett pietetslöst släkte i vår tid icke längre funnit det värt att vårda.

Av antikvitranssakningarna på 1660-talet och de närmast följande årtiondena veta vi, att dylika kors ännu här och där stodo kvar och betraktades såsom minnesmärken från katolsk tid. Sålunda inberättar prästen i Vimmerby Oloff Sunon. Lincopeus i sin i september 1667 daterade skrivelse om ett sådant kors i annexförsamlingen Pelarne: "I Pelärna Sockn, stood för 14 eller 15 åhr sedan ett stort Träkorss, på Hultz ägor uthmed vägen som löper till Fastnafall, hwilket är och nid fallit, och dher säges att fordom hafwa dhe gambla och Siuka gått tijt,

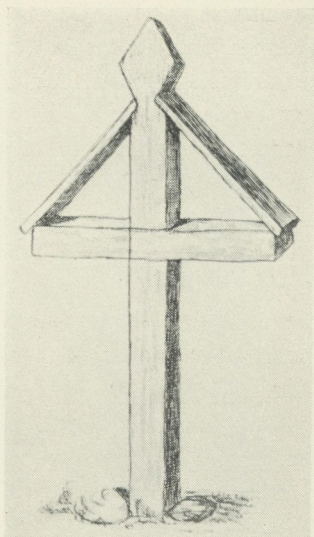

Bild 1. Träkors vid Drömminge i Våxtorps socken, Småland. Teckning av G. Djurklou 1870. A.T.A.

fallit på knä, och gjort sin gudztienst." Från sitt eget gäll, Vimmerby, har Lincopeus följande uppgift: "I en skattegård, nu p. t. som heeter Solnahult, i Wimmerby Socken stodo 3 Korss uprättade aff Trää in på mannegården, för 20 åhr sedan och der aff ålder stått hafwa. Men dee tre äro nu förfalna, och itt står ännu i dagh upp förnyat till åminnelse; Och säjjes att Korssen hafwa der uppå gården upprests, derföre, att han fordom skulle hafwa warit förährat till Hälgedommen och Kyrckorne Wimmerby; det och itt gammalt bref här bijfogat och daterat A:o 1358 numero 6 contesterar."

Ur de få anteckningar vi äga om dylika kors från nyare tid må här anföras Gustaf Djurklous från Drömminge i Våxtorps socken, Östbo härad. Djurklou, som har sina uppgifter från sin skjutsbonde, häradsdomaren i Östbo, har avritat korset, som från början anges ha haft en höjd av 10 fot (Djurklous berättelse i A.T.A. 1870 sid. 188). Under sagesmannens livstid hade det upprepade gånger fallit omkull, men ånyo upprests. Vid detta tillfälle var korset ej högre än 6 fot, bild 1.

Längst ha dylika kors bevarats på Gotland. I Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift för 1873 har gotlandsforskaren, antikvitetsintendenten P. A. Säve lämnat oss en del uppgifter om gårdskors snarlika det ovan beskrivna och avbildade Spångakorset i Uppland. I sin till Vitterhetsakademien avgivna reseberättelse för 1864, yttrar Säve om de gotländska gårdskorsen: "Dessa kors, som stundom försedda med armar och 'hjul' äro rätt sirligt utarbetade, anses alltjämt av bonden med stor vördnad och förnyas alltid, då de hota att nedfalla. Ty man tror om dem att de antingen äro resta för någon minnesvärd händelses skull eller såsom ett tecken från äldre tider att kristendomen där i gården var antagen och i allmänhet såsom ett välsignelse-rikt tecken och skydd för gårdsfolket, boskapen, för hus och hem!" Han uppräknar i sin ovannämnda uppsats, Kors på Gotland, 25 olika ställen på ön, där i hans tid eller i varje fall i mannaminne stått dylika kors. Därjämte anger Säve i sin otryckta resebeskrivning mått och meddelar några detaljuppgifter om korsen. Den här reproducerade teckningen, bild 3, visar ett sådant kors i Lauks, Lokrumme, enligt Säve 29 alnar högt. Teckningen är gjord av Fredrik Nordin 1880 (A.T.A.). Korset visar enligt Lithberg tydliga spår av att från början ha varit ett ringkors. På Säves tid stod också ett sådant kors, vid pass 20 alnar högt, vid Alstäde. Korset avbildas här enligt Säve, bild 6. Ringens dekor påminner starkt om de gotländska triumfkrucifixens. Sägner visste berätta, att korset skulle vara "ett tecken av kristendomens ingång där uti gården i forna tider" (Samlingar I, sägner 478 och 239).

Ett annat gårdskors, som av Säve omnämnes, fanns i Båpparve i Eista, vilket så sent som 1849 hade blivit förnyat. Korset uppmättes av Säve och befanns vara 29 alnar högt. Ett tredje kors i Haltarve, Lokrumme, hade en höjd av 26 alnar och beskrives av Säve såsom nedtill fyrkantigt och upptill åttkantigt, bild 4. Däremot voro de i Anglarve, Träkumla, och i Norrgårda, Vallstena, befintliga korsen lägre — de mätte endast 18 alnar i höjd. Motsvarande teckningar och uppgifter återfinnas i Säves handskriftssamling i Uppsala, vari vi dessutom hitta

K. VITTERH.
HIST. & ANTIQV.
AKADEMIEN

Bild 2. Stenarna och korset vid Lunda i Spånga socken. Teckning från 1882 i A. T. A.

Bild 3. Kors i Lauks, Lokrumme socken, på Gotland. Teckning
i A. T. A.

följande bidrag till de gotländska gårdskorsens kulturhistoria, som Säve hämtat ur Wallins *Analecta* (sid. 976): "Å:o 1705 upreste böndren Cristoph. och Per Åmunds i Roma ett kors i sin gård för boskapslycka, efter de förr haft mycken olycka. Blef in synodo förkastat såsom en vidskepelse och Afguderi." (Säves handskr. IV, sid. 364.) Gårdskorsens betydelse i vidskepligt hänseende framgår av en intressant uppgift om kors som man gjort genom att inslå en tvärslå genom stammen av ett växande träd. Jag citerar denna uppgift enligt Säves handskriftssamling: "För att bevara kalvlycka eller i allmänhet lyckan med boskapen brukade bonden när någon gång ett träd stod inne på gården att glygga ett hål genom trädstammen och däruti insätta en tvärslå, vilken slutligen tvärs över trädstammen omgavs av en ring uthuggen av ett bräde, som med åtskilliga taggar och utskärningar är utsirat i kanten; och detta kallades så av allmogen kalvelycka" (I nr 838). Bild 5.

I en efterskrift till sin uppsats återger Säve en uppteckning efter en 93-årig sagesman, Nils Simundson Vallin, född 1780 vid Skäggstade i Källunge. Denna uppteckning, som är dagtecknad 26 aug. 1873, lyder enligt Säves handskrift, V, sid. 121, vilken endast obetydligt skiljer sig från efterskriften i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift (sid. 20 ff.), sålunda: "Omkring 1787 stod på Evert Jakobsson Sorbys i Källunge storgård ett träkors som var vid pass 10 alnar högt samt hade en tre alnar bred tvärslå, på vilken var fästad en stor Christusbild med fötterna vilande på en klots. Denna helgedom var gemensam för gårdsfålkens å andra parten ['på bägge parterna' enligt Fornm. fören:s tidskr.] uti gården. Rundeln omkring korset var belagd med flisor och under vintern sopades snön alltid bort däromkring. Ty varje morgon gingo alla gårdens fålk dit för att göra bön med läsning av syndabekännelsen och fader vår, varunder barnen lågo på knä, vilande de hopknäppta händerna på den 1 aln över marken omkring korsets fot sittande falsen, under det att de äldre stodo därutomkring med knäppta händer och karlarna med blottade huvuden. När barnen på Everts part både mor i huset, Annika mor, om bröd jagade hon dem stund-

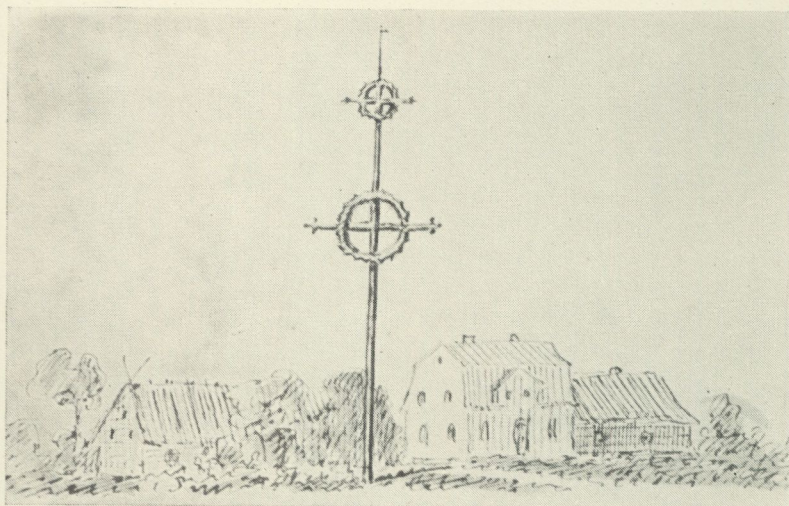

Bild 4. Gårdskors vid Haltarve i Lokrumme socken på Gotland.
Teckning av P. A. Säve 1864. A.T.A.

om ut att först på knä göra bön vid korset, med fader vår allra minst; och eljest mellanåt måste husets barn där bedja. Även gick ofta avlägset boende inhyses folk med sina barn dit att hålla andakt. Samma sådana kors funnos då också vid Larsarve Säggbj, Skällhorns och Kallarve i Källunge, alla med kristusbilder ävensom vid Lill-Fole och Stor-Ryftes i Fole, vid Gardungs i Stenkumla samt uti Bara och Hörsne: så och över hela landet, dock mest på norra Gotland. Uti Guta gård i Bäl endast funnos tvenne dylika kors och ett invid landsvägen på 'körkrummet' vid kyrkan.

Då ungdomen omkring 1796 hade hopläggning, gille, vid Gute, samlades alla först kring korset där vid vägen för att åhöra en student som till allas uppbyggelse predikade om Kristi lidande." Bild 7.

Inalles känner Säve ej mindre än 32 ställen på Gotland, där dylika kors funnits eller på hans tid ännu funnos. Dessa platser voro enligt ovan anförda källor: B ä 1: Lill-Bäls, Gute;

Eksta: Bopparve, Hägur, Uggårds; Fole: Lill-Fole, Lill-Ryftes, Stor-Ryftes, Nygårds (i Fole eller Hejnum); Fröjel: Alstäde; Ganthem: Tomase; Gothem: Jusarve, Kaupungs; Havadhem: Rosarve; Hejde: Kvie; Klinte: Hunninge; Källunge: Larsarve, Kullsarve, Skällhorns, Sorby, Säggbj; Lokrumme: Haltarve, Lauks; Norrlanda: Butrajvs; Roma: Aumunds; Stenkumla: Gardrungs; Sundre: Hallbjens; Träkumla: Anglarve; Vallstena: Norrgårda; Vamlingbo: Gervalds (intill 1830).

Säve för dessa träkors samman med de talrika av honom beskrivna och avbildade stenkorsen på Gotland. Traditionen har vanligen satt dessa i samband med forna slag, dödsolyckor och dylikt.² Träkors av detta slag ha även funnits på Gotland. Säve avbildar ett sådant enkelt träkors vid Ihre i Hangvar. Av samma slag synes också ett träkors i Långlöt på Öland ha varit. I en beskrivning i Kalmar museum över Långlöt finnes om detta kors följande uppgift, som lämnats mig av intendenten Manne Hofrén: "På en åker i Långlöfts bys östra gärde är rest ett simpelt kors av trä, man vet ej tiden för dess tillkomst. Traditionen förmäler, att en piga för någon försummelse i henne föresatt åkerbruksarbete av sin stränge husbonde blivit ihjälslagen samt korset till minne och hågkomst av illgärningen blivit upprest på mordstället och sedermera vårdat och underhållet av jordägare efter jordägare. Det är en trosartikel att om någon ägare till jorden där korset är uppfört skulle underlåta att vårda det eller icke uppresa ett nytt, då det förra genom tidens åverkan nedfaller, så skall hans hushåll eller ladugård hemsökas av 'ohäll'. Såsom följd härav är ock för få år sedan ett nytt träkors nedsatt i det då nedfallna och förskingrades ställe, det har alltså vidskepelsen att tacka för sin tillvaro."

² Jfr Ola Bannbers, Minneskors på Gotland, i Ymer 1933, sid. 365 ff. Ur den rika litteraturen om stenkorsen på kontinenten må här endast anföras G. A. Kuhfahl, Die alten Steinkreuze im Königreich Sachsen i Landesverein sächsischer Heimatsschutz, Mitteilungen 1914, Dresden, som betecknar korsen som "Sühnezeichen"; andra ha velat betrakta korsen som gränstecken.

När folktron tydde de ute i marken kullfallna träkorsen som tecken på stundande olycka, gav man dessa kors samma innebörd som gårdskorsen. Men eljest synes man ha gjort en bestämd åtskillnad mellan de på gården stående träkorsen och de ute i marken resta korsen.

Gårdskorsen, vilkas användning och betydelse pendlar mellan kristen kult och hednisk magi, ha, om vi undantaga de gotländska korsen och det ovan omtalade Spångakorset, vilket tvivelsutan bör räknas till samma kategori, förmodligen fullkomligt försvunnit med reformationen och endast i undantagsfall funnits kvar på 1600-talet, då man begynte ägna närmare intresse åt dylika ting. Det är då av ett visst intresse att liknande kors även funnits i den svenska kulturkretsens yttersta periferi i det finska Savolaks. Sålunda läsa vi i holländaren Andries van Wouws berättelse från hans diplomatiska resa genom Finland år 1616: "Flerstädes äro höga stänger uppresta med ett kors inom en oval ring i toppen och nedtill försedda med en bred altarliknande upphöjning. Dessa hålla de i helgd och vid sina högtider slagta de en get, en kalv, ett får, blanda deras blod och gjuta det över stängens fot som en offergåva. Många andra hedniska bruk leva kvar hos dem, och de ha många trosfränder." (En holländsk beskicknings resor 1615—1616, utg. av Sune Hildebrand, Stockholm 1917, sid. 222.)

I detta sammanhang må särskilt påpekas, att de gotländska korsstängerna av folktron ofta ställdes i förbindelse med gårdens boskapslycka. Sannolikheten talar för att även de savolaksiska gårdskorsen haft en motsvarande betydelse. Då man i början av 1600-talet i östra Finland blandade samman blod av get, kalv och får och offrade detta vid korsträdets fot, har man svårt att föreställa sig annat. Vi äga en mängd nyare uppgifter om att man i dessa trakter mickelsmässtiden vid höst-offret hållt blodet av det slaktade fåret över vårdträdet rötter (Uno Holmberg-Harva, i Kalevalaseuran vuosikirja 1924 sid. 73). Gårdskorsets förbindelse med vårdträdet framstår tydligt nog även i det gotländska bruket att vid behov skaffa sig ett

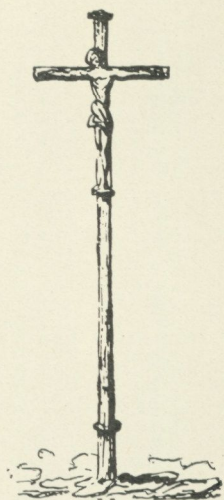
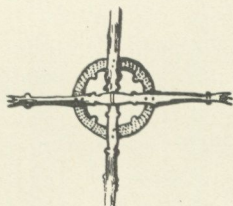

Bild 5—7. Gotländska träkors enligt teckningar av P. A. Sæve 1864. Bild 6 återger ett kors vid Alstæde i Frøjels socken, bild 7 ett vid Gute i Bæls socken. A.T.A.

skyddande vårdträd genom att av ett levande träd göra ett kors. Att trädet är det ursprungliga och korset det härledda torde få anses troligt.

Måhända råder även ett samband mellan de vid kyrkorna i katolsk tid resta bönkorsen och gårdskorsen. Bönkorset ersätter hela samhällets vårdträd. I Bæls socken på Gotland stod ett kors även på "kyrkrummet". I likartad form finna vi samma idé uti vendernas korsträd, som årligen förnyades på Marie himmelsfärdsdagen den 15 augusti (jfr P. Sartori, Sitte und Brauch III, Leipzig 1914, sid. 242). Kring detta korsträd drevs boskapen.

Om den seghet varmed allmogen hängde fast vid dessa bönkors, vittna de uppgifter, som prästen i Ovansjö i Gästrikland

Marcus Simming år 1683 inlämnade till Antikvitetskollegium.³ I sin skrivelse (daterad 2 dec. 1683) klagar Simming över befolkningens "tröghet att bortlägga the påfveske vidskepelser" och berättar följande: "Kring om kyrkian i kyrkiogården viistes een notabel wägh, lägre än den andre marcken; hwilken kyrkiofolcket hafwa medh sine fötter upnött; effter the woro lärde, then kringgången superstitiose ändteligen förrätta rundt om kyrkian, för än the skulle gå in i kyrkian til Gudz-tiensten. Och Norr om kyrkian straxt hoos denne wäghen war en diup groop, ther itt Crucifix hafwer stått, och widh pass 2 alnar, om iag rätt mins, ifrån Crucifixet ähr een diup wägh rundt om, i een cirkel, nöte med theas knän, som ther hafwa krupit til krysse, som the kalla. Item wijstes mig straxt innom kyrkiogårdzens Västre port rum hwarest itt annat crucifix hade stått, hwilket the ock fordom hafwa adorerat. Så att thet finnes ther, sedan jag kom tijt till Församlingen the, hwilka, när the kommo til dhet rummet ther korset hade stått, blåttade the sine hufwud, eller togo hatten af; föregifwandes, att ther hade fordom stått itt korss: att iagh nödgades publice e suggestu gifwa them förmaning att bortlägga sådant." Om den förste lutherske prästen i Ovansjö berättades, att, "när han tog bort thet ena crucifixet, hafwa een hoop af Socknemännerna stormatt till honom, hotandes sig willia kasta honom öfver boogården. Män han, en styf man, gripit til Värja och slagit them ifrån sigh, till thes han undkom, medh lifwet behållen, i prästegården".

Att man ägnat dessa kors vid kyrkorna en vidskeplig vördnad redan i katolsk tid behöver ej betvivlas. Men detta hindrar icke att denna vördnad för "the påveske vidskepelser" icke blott vidmakthållits utan även stärkts under den äldre protestantiska tiden. Det är icke alltid så lätt att draga gränsen mellan forntida hedendom och kristen dyrkan.

³ Numera tryckta i Rannsakningar om antikviteter i Södermanland, Nyköping 1938, sid. 89, jfr sid. 91.